

- ²¹ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, 1869. október 16. – december 2., Ülésnapok 1869-58, 61. p.
- ²² *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-58, 62. p.
- ²³ MÁTHÉ 1982, 55. p.
- ²⁴ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-58, 50. p.
- ²⁵ MÁTHÉ 1982, 55. p.
- ²⁶ *Képviselőházi napló*, 1869. VIII. kötet, 1870. április 8. – június 21., Ülésnapok 1869-169, 83. p.
- ²⁷ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-58, 55. p.
- ²⁸ *Főrendiházi napló*, 1869. I. kötet, 1869. április 24. – 1870. augusztus 3., Ülésnapok 1869-24, 105. p.
- ²⁹ Bírói felelősség. In MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon*. II. kötet. Budapest, 1899, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 14. p.
- ³⁰ CSÁNK Béla: *A bírói függetlenség hazánkban és külföldön*. Budapest, 1942, Urbányi István Könyvnyomdai Műintézete, 212. p.
- ³¹ A bírói parancsok eltörléséről. In KÖNYI Manó (összegyűjtötte): *Deák Ferencz beszédei*. I. kötet (1829–1847). Budapest, 1882, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 47. p.
- ³² A törvényjavaslatot az országgyűlés nem tárgyalta.
- ³³ MÁRKUS (szerk.) 1899, 15. p.
- ³⁴ CSÁNK 1942, 214. p.
- ³⁵ PATYI Zsófia: A bírák fegyelmi felelősségének bő évszázados alakulása 1868–1954. *Acta Universitatis Szegediensis. Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, Szeged, 2016. 6. évf. 151. p.
- ³⁶ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-58, 67. p.
- ³⁷ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-58, 77. p.
- ³⁸ *Főrendiházi napló*, 1869. I. kötet, 1869. április 24. – 1870. augusztus 3., Ülésnapok 1869-24, 106. p.
- ³⁹ Indokolás „a bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről, valamint az ezzel összefüggő kérdések szabályozásáról” intézkedő törvényjavaslathoz. *Képviselőházi irományok*, 1887. IX. kötet, Irományszám 1887-305, 204. p.
- ⁴⁰ SZÉKELY Miksa: A bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről szóló törvényjavaslat. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XLIII. V. kötet 2. füzet, Budapest, 1889, Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 68. p.
- ⁴¹ Gesetz vom 21. Mai 1868 *RGBl.* 46/1868
- ⁴² Bírói felelősség. *Budapesti Hírlap*, 1888. 308. sz. 1. p.
- ⁴³ Indokolás. *Képviselőházi irományok*, 1887. IX. kötet, Irományszám 1887-305, 205. p.
- ⁴⁴ IMLING Konrád: Észrevételek a bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről szóló törvényjavaslatra. *Jogtudományi Közlöny*, 1888. 48. sz. 390. p.
- ⁴⁵ A bírói felelősség rendszere. *Jogtudományi Közlöny*, 1888. 50. sz. 407. p.
- ⁴⁶ Indokolás. *Képviselőházi irományok*, 1887. IX. kötet, Irományszám 1887-305, 206. p.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Indokolás. *Képviselőházi irományok*, 1887. IX. kötet, Irományszám 1887-305, 208. p.
- ⁵⁰ Törvényjavaslat a bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről, valamint az ezzel összefüggő kérdések szabályozásáról 96. §. *Képviselőházi irományok*, 1887. IX. kötet, Irományszám 1887-305, 195. p.
- ⁵¹ Ghyczy Kálmán, illetve Horváth Boldizsár felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-61, 125–126. p.
- ⁵² *Főrendiházi napló*, 1869. I. kötet, Ülésnapok 1869-24, 106. p.
- ⁵³ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-71, 310. p.
- ⁵⁴ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet, Ülésnapok 1869-71, 313. p.
- ⁵⁵ CSÁNK 1942, 222. p.
- ⁵⁶ FODOR Ármin: Az állam vagyoni felelőssége a bírák és bírósági hivatalnokok által okozott károkért. *Jogtudományi Közlöny*, 1888. 51. sz. 418. p.

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék² a felekezeti házassági ítélezés utolsó évtizedeiben 1872 és 1895 között, egészen a házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk hatálybalépéséig működött. Jelen tanulmány e törvénykező fórum működését mutatja be az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban található iratok alapján.

I. A Házassági Főtörvényszék felállítása

Az erdélyi református egyház szervezetének átfogó átalakítása keretében az egyházközségi szint 1861-es³ és az egyházmegyék 1868-as⁴ átszervezését követően az egyházszervezet reformjának harmadik hulláma az egyházi legfelsőbb fórumainak újragondolása volt.

A közzsinat már 1869-ben megalkotott egy tervezetet, amely részletesebben szabályozta az egyházi Házassági Főtörvényszék működését.⁵ Eszerint a „házassági törvényszék” (a fellebbviteli fórumra utaló „fő” jelző kimaradt) feje a püspök, tagjai az egyházmegyék esperesei és jegyzői, az egyházkerületi közjegyző mint jegyző és a közügyigazgató.⁶ A világi ülnökök tehát kimaradtak volna az egyházi törvénykezésből a tervezet értelmében. Az

MŰHELY

Nagy Péter

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék működése¹

egyházmegyei szabályok szerint az egyházi főtörvényszék üléseit is a közzsinat üléseinek időpontjához kötötték, úgy, hogy elsőként a közfőtörvényszék, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék üléseit kell megtartani. Rendkívüli főtörvényszéki ülés összehívására a püspök volt jogosult. További részletszabályokat nem rögzítettek, arra az addigi gyakorlat szerinti eljárást tették irányadóvá,⁷ tag teret hagyva ezzel az adott ítélkező fórumnak arra, hogy saját szabályait megállapíthassa. A tervezet szerint a bírói fórum hatásköre kizárólag az egyházmegyei házassági törvényszékek által meghozott és felülvizsgálat miatt felterjesztett házassági ügyek, és az azokkal összefüggő

kérdések végleges eldöntése.⁸ A bírák javadalmazása ügyében az addig érvényes szokást jelölték meg követendőnek.⁹

A tervezet és az új egyházalkotmány heves viták tárgyát képezte, amely rendkívül jól tükröződik a korabeli protestáns sajtóban.¹⁰ Szász Károly az *Erdélyi Protestáns Közlöny* hasábjain 1871 januárjában tette közzé írását, amelyben a reformokkal kapcsolatos nézeteit ismertette. A házassági törvénykezéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy a felekezeti bírások napjai meg vannak számlálva, az állam csupán a katolikus szentszékek eltörlésének nehézsége miatt tartotta meg még azt. Bírálta a zsinatot, hogy ezzel a „halálra sententiázott” intézménnyel kapcsolatban erőt próbál demonstrálni akkor, amikor a világi tagokat kihagyva, tisztán lelkészekből álló ítélkező fórum létrehozását tervezi el. Amikor Szász a főkonzisztórium tizenkét világi küldöttének az ítélkezésre való tényleges hatásáról írt, a főszerkesztő sokatmondóan annyit jegyzett meg, hogy „volt; de be kell vallanunk, hogy csak igen ritkán tisztelték meg jelenlétükkel”. Nézete szerint tehát a házassági bírósági fórumokon vegyesen kell képviseltetni a világi és egyházi ülnököket.¹¹ A tervezetet végül a számos bírálat miatt elvetették.¹²

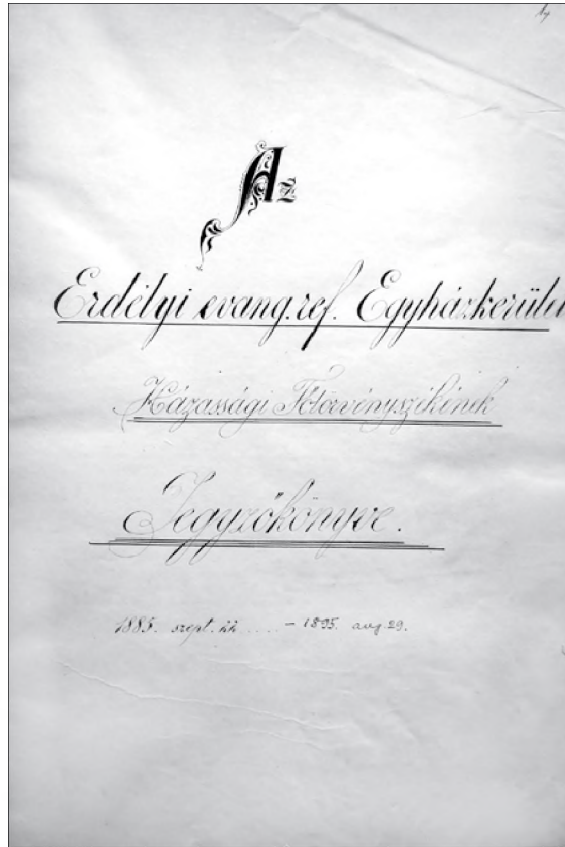
Szász 1871 májusában újabb cikket publikált, amelyben üdvözölte a főkonzisztórium ülésein éppen akkor formálódó új szabályozást, és hatalmas előrelépésnek nevezte a korábbi állapothoz képest. A Házassági Főtörvényszékkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy

„a házassági törvényszék szándékolt retrograd lépése, s tisztán papi törvényszékké tétele megbukott: örülök; de hogy a 12 szám fentartásával a világi elem eddigi kisebbsége megmaradt: nem helyeselhetem”.¹³

Az újabb, „Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényhozó, kormányzó és ítélő hatóságainak szervezetéről” című tervezetet az 1871 júniusában, Nagyszébenben összehívott zsinaton mutatták be. A VIII. fejezet tárgyalta az „Egyházkerületi igazság-szolgáltatást”, amely a közfőtörvényszék és a Házassági Főtörvényszékre vonatkozó új szabályokat tartalmazta. A házassági törvényszék szerkezete egy alponyit helyet kapott a tervezetben:

„Az egyházkerületi házassági főtörvényszék egybealkotása, egybehívása, tagjai díjazása s minden a há-

*zassági ügyekre vonatkozó teendők az eddig fennállott egyházi törvények és szokás szerint intézendők el, azon különbséggel, hogy a közszent zsinatban eddig ez ügyekben is részt vett főconsistoriális biztosok helyett ez után az egyház kerületi közgyűlés választ a maga kebeléből ezen házassági felbbiteli törvényszékhez mint eddig 12 világi bírót.”*¹⁴

A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve

Az elfogadott új egyházszervezeti törvény hatálybalépésének időpontját végül 1872. évre tűzték ki.¹⁵

Fontos megjegyezni, hogy a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei azonban arról tanúskodnak, hogy a zsinatok funkció szerinti differenciálódása már korábban megkezdődött. A zsinat az 1860-as évekre már nem a rendes napirendi pontjai között tárgyalta a házassági ügyeket, hanem külön, a zsinati ülésen belül, de más, jellemzően az egyházszervezeti és egyházkormányzati ügyeket követő napon üléseztek. Ugyancsak figyelemre méltó ellentmondás, hogy a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve 1866-ban kezdődik.¹⁶ Amíg az 1866-ban és 1867-ben kelt jegyzőkönyveknek még nem adtak nevet, addig 1868-ban, 1870-ben és 1871-ben a „tör-

vénykezési jegyzőkönyv” kifejezést használták, 1872-ben pedig, már a házassági törvényszék kifejezés alatt találhatjuk az erdélyi református törvénykezés másodfokon eljáró fórumának jegyzőkönyveit.

II. A Házassági Főtörvényszék tagjai, különös tekintettel a világi ülnökökre

A Házassági Főtörvényszék elnöke a püspök volt, tagjai pedig a közjegyző, a közügyigazgató, az egyházmegyéek esperesei és jegyzői, akik egyben előadói is voltak az egyházmegyei törvényszékekről a *director* mint házasságvédő által hivatalból fellebbezett válpereknek. A bíróság tagja volt még az egyházkerületi közgyűlés által választott tizenkét világi bíró is.¹⁷

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bíráinak első választását 1872. augusztus 20-ra tűzték ki.¹⁸ Nyolc bírót választottak meg az első szavazás alkalmával.¹⁹ Jól mutatja a reform időszerűségét, hogy annak ellenére, hogy a bíróság létszáma nem volt teljes, a zsinat felhatalmazása alapján azonnal megkezdhetette a működését arra hivatkozva, hogy rendkívüli mértékű munka áll előtte.²⁰

„Nagy Péter kérdi, ha vajjon a házassági törvényszék a megválasztott 8 taggal megkezdheti-e működését? Hoszszabb vita után, melyben Szász Domokos, Sárkány Ferenc, Horváth és Szabó S. vettek részt, a közgyűlés, kivételesen csak a jelen esetre vonatkozólag megengedi, hogy a házassági törvényszék működését a megválasztott tagokkal már ma megkezdhesse.”²¹

Az ülészek végére azonban az összes világi bírói helyet be tudták tölteni.²²

A szabályzat számos helyen hiányos volt. Ezt bizonyítja az is, hogy az újonnan megválasztott Bereczki Sándor „maga tájékoztatása végett” azt a kérdést tette fel, hogy milyen időtartamra kapta meg tisztségét. A mandátumról szóló vitában két álláspont alakult ki, néhányan az évenkénti újraválasztást támogatták, végül az egyházkerületi közgyűlés az öt évre történő megválasztást fogadta el.²³ A zsinat határozata szerint

„Miután e kérdésre vonatkozólag a szervezeti törvény V. és VIII. határozottan nem intézkednek, a közgyűlés a szervezeti törvénynek ezen V. és VIII. úgy értelmezi, hogy azok szerint a bírák 5 évi tartamra választandók. Ennek alapján kimondatik, hogy a most megválasztott bírák 5 évi időszakra választottak meg.”²⁴

A világi bírónak munkájuk megkezdése előtt esküt kellett tenniük,²⁵ amelynek szövegét a zsinat ugyancsak utólag fogadta el.²⁶

Az első nyolc megválasztott bíró között volt Gyarmathi Miklós, aki 1875-től Kolozs vármegye alispánja volt,²⁷ továbbá báró Bánffy Dezső, aki a családi hagyományoknak megfelelően az erdélyi református egyház vezetésében is szerepet vállalt, a közgyűlés mellett 1872-től tagja volt a hattagú igazgatótanácsnak is; 1883-tól a széki egyházmege, 1885-től pedig az erdélyi egyházkerület választotta meg egyik főgondnokává. 1891-től már rangidős főgondnokként volt Erdély első számú református világi vezetője. 1902-ben pedig az egyetemes világi konvent világi elnöke lett.²⁸ A testület tagja lett Lészai Ferenc jogász (aki számos egyházi tisztsége mellett részt vett az 1881-ben összehívott debreceni zsinaton is),²⁹ valamint Szabó Károly bölceleti doktor, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja,³⁰ és Tisza László politikus, országgyűlési képviselő, Tisza Lajos fia.³¹ Az első világi ülnökök között volt még Pataki Gyula, Incze Mihály és Székely Gergely is.

Másnap megválasztották a további négy bírót is,³² köztük Szász Bélát, Szász Domokos testvérét. Kolosváry Sándor a rokoni kapcsolatra felhívta a közgyűlés figyelmét, illetve az elvre, ami szerint a házassági törvényszék bírója nem lehet két testvér.³³ Ez az elv az egyházkerületi reform végül elfogadott szövegébe nem került bele. Így Szász Béla helyét Gáspár János foglalta el, akit korábban Eötvös József nevezett ki Alsó-, Fejér- és Küküllő megye első osztályú tanfelügyelőjének, és aki tagja volt az 1881-ben összehívott debreceni zsinatnak. Ő volt a nagyenyedi református egyház főgondnoka, illetve Alsó-Fejérmegye és Nagyenyed városának törvényhatósági bizottsági tag-

ja.³⁴ A másik három megválasztott tag közül az egyik Sárkány Ferenc, a kolozsvári református kollégium tanára, a kolozsvári református egyházmege gondnoka, az egyházkerület közfőtörvényszékének bírója volt,³⁵ a másik ifj. gróf Bethlen János, országgyűlési képviselő, az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának tagja,³⁶ és a harmadik Bereczki Sándor.

Az 1878 és 1883 között készült házassági főtörvényszéki jegyzőkönyvekben összesen hét világi ülnök neve azonosítható.³⁷ Újonnan megválasztott bíró volt Gyárfás Domokos, a székelyudvarhelyi református kollégium főgondnoka,³⁸ Róth Pál, Dés polgármestere, 1884-től országgyűlési képviselő, a Szabadelvű Párt tagja,³⁹ Kolosváry Sándor jogtudós, egyetemi tanár, Dósa Elek tanítványa, az igazgatótanács tagja⁴⁰ és Inczedy Zsigmond, a széki egyházmege algondnoka.

1883-ban⁴¹ új bíróként választották meg Csató János botanikust, ornitológust, aki 1861-től szolgabíró, 1873-tól Alsó-Fehér vármegye főjegyzője, 1874-től 1902-ig alispán volt,⁴² és dr. Jenei Victor jogászt, egyetemi tanárt, Dósa Elek tanítványát, aki 1872-től a kolozsvári egyetem oktatója „az észjog, a jog- és államtudományi encyclopaedia s a protestáns egyházjog előadásával bízván meg”, a kolozsvári református egyházközség jogi gondnoka, később a kolozsvári egyházmege egyházkerületi képviselője, 1878-tól az egyházkerület igazgatótanácsának tagja, valamint az erdélyi egyházkerület képviselője 1881-ben a debreceni zsinaton.⁴³ Új tagja lett még a Házassági Főtörvényszéknek gróf Bethlen Géza, Balogh Károly, Turóczi Pál és dr. Szócs Emil.

Három évvel később választották meg⁴⁴ Kerekes József királyi tanácsost, akit 1869-ben Eötvös József közoktatási miniszter Kraszna-Középszolnok megyék tanfelügyelőjévé nevezett ki, 1876-tól pedig az előbbi két megyéből kialakított Szilágy megyében volt tanfelügyelő. Kerekes tagja volt ezenkívül „a veres kereszt-egylet, múzeum-egylet, mezői gazdasági egyesület választmányainak”, hat évig az egyházkerület igazgatótanácsának munkájában is részt vett, 1881-ben pedig képviselő volt a debreceni zsinaton is.⁴⁵ Újonnan választott tag volt még Nagy Sámuel és Veres Ákos.⁴⁶

1887-ben csatlakozott⁴⁷ a törvénykező fórum világi tagjaihoz Bihari Sándor, aki 1860-tól a marosvásárhelyi főiskolában a történet és a klasszika irodalom tanára, 1862-től 1879-ig az intézmény igazgatója, 1884-től gazdasági felügyelő volt.⁴⁸

1890-ben⁴⁹ lett az erdélyi református Házassági Főtörvényszék világi bírója Simó Lajos, országgyűlési képviselő, aki 1875 és 1881 között a magyar-láposi kerület képviselője, és a gazdasági bizottság előadója volt négy évig. 1882-ben egyházmegeje algondnokává, később főgondnokává választotta. 1896-ban az erdélyi egyházkerület státusgondnoka lett. 1884-ig a nagyilondai kerületet képviselte szabadelvű párti programmal, 1892-ben visszatért a magyar-láposi kerülethez, 1896-ban és 1901-ben ismét a nagyilondai kerületben lett képviselő.⁵⁰ Ugyanebben az évben választották meg Dózsa Gábort is.

Az 1892-es,⁵¹ utolsó világi bíróválasztás alkalmával három új tag került a grémiumba, kilenc régi tag mandá-

tumát újította meg az egyházkerületi közgyűlés.⁵² Márkus János mellett bekerült dr. Török István bölcséleti doktor, aki 1882-től a kolozsvári református kollégium történelem tanszékének rendes tanára, majd a kollégium államilag segélyezett főgimnáziumának igazgatója volt,⁵³ valamint Geréb Márton, református főiskolai tanár, 1871-től a kolozsvári református főiskola oktatója, majd *inspector* professzora lett.⁵⁴

III. Az Utasítás

A Házassági Főtörvényszék – érezve a szabályozás jelentős hiátusát – már rögtön 1872-ben úgy határozott, hogy egy a házassági perek eljárására vonatkozó utasítást kell készítenie, amely az egyházmegyei házassági törvényszékek számára zsinórmértékül szolgálhat a per különböző stádiumaihoz, egységesítve ezzel a joggyakorlatot és megismerhetővé téve azt a jogkereső közönség számára is. A munkálatok elvégzésére egy bizottságot küldtek ki, amelynek elnöke Bata Mihály, míg tagjai Almási Sámuel, Benkő János, Szász Gerő és Szabó Károly voltak. A grémium jegyzőkönyvileg is rögzített feladata az lett, hogy

*„a perrendtartásra nézve összeszedvén a Bod Péter által dolgozott perrendtartásból⁵⁵ a még gyakorlatban, és érvényben álló szabályokat, a perrendtartásra vonatkozó közszinatti határozatokat, és a homályos szabályokat felvilágosító véleményezésükkel kitérve, készítenek egy perrendtartási törvényjavaslatot, s adják le egyházközségi házassági törvényszékükhöz, melytől felülvizsgálván, az egyházközségi közgyűlés elébe fogja terjeszteni”.*⁵⁶

A bizottság működéséről, illetve általa elkészített tervezetről azonban mind az egyházközségi közgyűlés, mind pedig a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei hallgatnak.

A feladat elvégzetlen maradt, ugyanakkor a XVIII. századi jogforrások már nem voltak alkalmasak arra, hogy a jogszolgáltatás közvetlen forrásaiként szolgáljanak. A hiány pótlása egyre égetőbb szükség lett, végül a főtörvényszék 1881-ben újból bizottságok küldött ki annak érdekében, hogy a házassági bíráskodás élő szabályainak összegyűjtését és rendszerezését elvégezze.

1882. június 4-én Nagy Péter püspök, aki egyben a Házassági Főtörvényszék elnöke is volt, rendkívüli főtörvényszéki ülést hívott össze, ahol bejelentette, hogy a bizottság elkészült a szabálytervezettel, amit azonnal tárgyalás alá is vettek. A koncepció az lehetett, hogy az első, anyagi jogi rész a Bod Péter-féle házassági törvényrajznak afféle kivonata lesz. Maga a végleges, elfogadott szöveg is rögzítette, hogy „a felsorolt válási okokra vonatkozó e pontozatok csupán tájékozással szolgálnak, döntő erővel továbbra is az eddigi hatályban volt törvény, a Syn. Jur. Conv. birván”.⁵⁷ A jegyzőkönyv második fele nincs benne a könyvvé összefűzött jegyzőkönyvek között, de anynyi megállapítható az Utasítás születésével kapcsolatban, hogy a főtörvényszéken minden egyes szakaszt egyesével

vitattak meg, olykor jelentős módosításokkal korrigálva a bizottsági javaslatot.⁵⁸

Ez az egyedi bírói norma az összes erdélyi református házassági törvényszékre kötelező volt:

*„Ezen utasítás az egyházközségi házassági főtörvényszék által helybenhagyatván, erdélyi evang. reform. egyházközségeinkben a házassági válóügyek törvénykezési ellátására nézve kötelező erejűvé válik; annak meg nem tartása vagy attól való eltérés, az illető egyházmegyei törvényszékekre és azok elnökeire szigorú felelősséget, esetleg büntetést hárít, oly téren járván el lelkiismeretlenül, mely a legszentebbet érinti – a családi életet, melyen nyugszik az állam jólléte, a társadalom boldogsága és az erkölcsi élet nagy czéljai, magasztos feladata.”*⁵⁹

Az említett alkalmazandó büntetésekről nem esett szó, annak tartalmára csak a fennmaradt levéltári emlékek további kutatása deríthet fényt.

Az Utasítás végrehajtásával az egyházközségi Házassági Főtörvényszéket bízták meg.⁶⁰ A világi jog területén mindennapos végrehajtásra vonatkozó normának különleges jelentése van e helyütt. Az egyházmegyei és az egyházközségi közötti féltve őrzött vertikális feladat- és hatalommegosztás itt meglazulni látszik, mivel ezáltal – és a korábban tárgyalt büntetések kilátásba helyezésével – a kapcsolat a csupán első fokú, illetve másodfokú törvénykezési viszonyra szorító kapcsolatot túllépte, és megjelent valamiféle felügyeleti és az egységes jogalkotás megvalósítása érdekében normaalkotó szerepkör is.

Az 1882. június 4-én, Kolozsváron kiadott, a házassági válóügyek ellátására vonatkozó Utasítás ezzel az erdélyi matrimoniális törvénykezés jelentős jogforrása lett, amely az egyházmegyei működő házassági törvényszékek számára rögzítette az eljárás szabályait az 1868-as törvények által kiváltott változásokkal egységesítve, számos helyen hivatkozva Bod munkájára. Részletes elemzésére azonban nem került sor, tartalmát ismertette *„Az egyházi közigazgatási kézikönyve”*,⁶¹ és Szehtlo Kornél foglalkozott rendelkezéseivel *„A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben”* című munkájában.⁶² A házasságról szóló 1894. évi törvény indokolása is számos helyen hivatkozta, ugyanakkor a hivatkozások számából is egyértelműen látszik, hogy a törvényalkotó is Bod Péter munkáját fogadta el autentikus jogforrásnak.⁶³

Az Utasítást négy részre osztották. Az első rész az „általános megállapításokkal” foglalkozott. Rögzítette a megsemmisítés és az elválás okait, ugyanakkor leszögezte, hogy a felsorolt okok csupán tájékoztató jellegűek, továbbra is a szokásjogi úton régtől fogva alkalmazott *Synopsis juris connubialis* a házassági jog normáit tartalmazó „törvény”. A második részben tisztázták a házassági törvényszékek szerkezetét és hatáskörét. Ezt a perben való eljárás szabályai követték. Toldalékban tettek közzé számos ügyiratmintát, úgymint a helybeli lelkész bizonyítványát a sikertelen békéltetéséről, a különvető levelet, az idéző utasítást, az „esperesi pecsétet”, a perfelvételt és az esketést. Háromféle ítéletmintát is közzétették a végelválasról, a házasság megsemmisítéséről és a *separatióról*.

letesen fogalmaz, ugyanis a szavazatképes bírók egyházi vagy világi minőségét nem említi. Érdekes adalék lehetett volna, ha a jelen levő bírók létszámát végig tudjuk követni, ez azonban nem lehetséges, mivel számtalan helyen nem vagy csak felületesen rögzítették a jelenlevőket. Több helyen csak az egyháziak névsorát rögzítették, másutt csupán annyit jelöltek, hogy egyházi és világi bírók is jelen voltak: „Jelen évi közgyűlés jegyzőkönyvében megnevezett esperesek, jegyzők és választott világi bírák.”⁷⁶ Azon a jegyzőkönyvek alapján, amelyek pontosan rögzítették a jelenlevők névsorát, pedig kijelenthető, hogy gyakran előfordult, hogy a világi bírók kis számban jelentek meg.

A rendkívüli Házassági Főtörvényszék üléseire azokon kívül, akik hivatalból kötelesek voltak jelen lenni, a püspöknek három egyházmegyei esperest és két világi bírót kellett beszólítania.⁷⁷

Szász Domokos közjegyző a fegyelmezetlen gyakorlat miatt és a modern jogbiztonság elvének határozottabb szem előtt tartása érdekében az 1879. május 6-i rendkívüli ülésen egy határozati javaslatot nyújtott be. Azt ajánlotta, hogy ha a rendkívüli gyűlésen csak egy folyamodó fél nyújt be kérelmet, akkor a főtörvényszék hivatalnokain, a pert felküldő alszék elnökén és jegyzőjén kívül, be kell hívni a rendkívüli ülésre – a névkönyv sorrendje szerint – három esperest és két világi bírót mint székírákat, ha pedig, a folyamodó felek száma kettő, akkor hat esperest és négy világi bírót, és így tovább.

A javaslatot végül azzal a módosítással fogadta el a Házassági Főtörvényszék, hogy meghagyták a püspöknek azt a jogát, amely szerint, ha valamely folyamodó fél a főtörvényszék egybehívásának addigi díját befizeti, akkor a főtörvényszék összes tagját egyszerre behívhatja.⁷⁸

A csupán a peres felek nevét és az ítéletet rögzítő jegyzőkönyvekből az ülések menetére vonatkozó további információ nem áll rendelkezésünkre. A szűkszavú feljegyzésekből kiderül azonban, hogy a főtörvényszéki ülésen nem vehettek részt sem a peres felek, sem pedig jogi képviselőjük. A másodfokú eljárást – amennyiben az alperes vagy a felperes kezdeményezte – az egyházmegyei törvényszéken kellett megindítani, ezt követően az esperes és a jegyző terjesztette fel az ügyet a főtörvényszék elé. Az ügyeket egyházmegyénként tárgyalták, az Utasítás szerint pedig azok az esperesek és jegyzők, akiknek egyházmegyéjéből felterjesztett pert éppen tárgyalta a törvénykező fórum, az ügy előadóiként vehettek részt az ülésen, de a dolog érdemére nézve szavazati joguk nem rendelkeztek.⁷⁹

A másodfokú fórum előtt bizonyításnak nem volt helye, csupán az alszéken lefolytatott per iratai alapján hozták meg végső, jogerős döntésüket. Ezt követően az előadó esperes és jegyző a per iratait visszakapta, és elhelyezte az egyházmegye levéltárában egy toldalékkal, amely a főtörvényszék ítéletét tartalmazta.

V. A Házassági Főtörvényszék gyakorlata

A Házassági Főtörvényszék mint másodfokú ítélkező fórum reformatórius jogkörrel rendelkezett, amelynek keretében fősabály szerinti jogkérdésben döntött. Az ítélet az elsőfokú határozathoz való viszonya alapján lehetett helyben hagyó, módosítással helybenhagyó, módosító vagy elutasító. Amennyiben az egyházmegyei házassági törvényszékek ítéletét nem változtatták meg, csupán annyit rögzítettek, hogy az „alszék ítélete helyben hagyatik”.⁸⁰

A módosítással helyben hagyó ítéletben a Házassági Főtörvényszék megváltoztathatta az első fokon döntést hozó fórum által hivatkozott jogcímet, a per tárgya feletti döntést, az esetleges jogkövetkezményeket és a perköltség viseléséről szóló rendelkezést.

A jogcímbeli változással kapcsolatos gyakorlat nem volt egységes, mivel egyaránt megtalálhatók voltak ezzel kapcsolatban a módosító és a módosítással helybenhagyó ítéletek is. Az egész ítéletet megváltoztatták egy 1879-ben hozott döntésben, amely úgy fogalmazott, hogy „az alszék ítélete megváltoztatásával felek a h. t. a 181–182. §-ai alapján választatnak el”.⁸¹

A változással elfogadó ítéletre példa Telegián Zsófia felperes Tinta János alperes elleni perének 1883-ban hozott másodfokú ítélete, amelynek megfogalmazása szerint az „alszék ítélete helyben hagyatik, azon változtatással, hogy a felek a 184. §. alapján választatnak el”.⁸² A jegyzőkönyvek alapján azonban megállapítható, hogy az utolsó évtizedre a második megoldás rögzült a joggyakorlatban.

A per tárgya feletti döntés másodfokú változtatására a legtipikusabb példa, amikor a felek engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkoztak, ezek alapján az egyházmegyei törvényszék ki is mondta a házasság felbontását (végelválast), ezt azonban másodfokon hat hónap *separatióra* változtatták:

„Alszék ítélete megváltoztatással felek hat hora separaltatnak a hat hó elteltével alszék hozzon ítéletet és terjessze fel főt. püspök afiához ki felhatalmaztatik a végítélet kimondására.”⁸³

Számos esetben a jogcím és az az alapján hozott döntést nem korigálta a főtörvényszék, azonban a megfogalmazott jogkövetkezményeket módosította vagy kiegészítette. Egy 1877-ben hozott ítéletben helybenhagyták az alszék ítéletét azzal a „hozzáadással”, hogy a bűnös alperest egyházi fenytésre ítélték másodfokon.⁸⁴

Számos olyan esetet is rögzítettek, amelyben a helybenhagyott ítélet több elemét is megváltoztatták. Egy 1897-es esetben például úgy határozott az egyházi ítélkező fórum, hogy az alszék ítéletét helybenhagyta, a szankció tekintetében viszont azzal a módosítással élt, hogy az alperest a liga alól felmentette, ugyanakkor – hatáskör híján – a gyermektartás kérdésével kapcsolatban a felperest a külhatóságához, tehát a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező világi bírósághoz „utasította”.⁸⁵

Egy másik ügy kapcsán a bíróság csupán a házasság felbontásának a tényét hagyta változatlanul, ugyanakkor mind a jogcímet, „a 202-ik §-on választatnak el”, mind pedig a hűtlenül elhagyó és többszöri felszólítás ellenére visszatérni nem akaró alperest az egyházmegyei özvegyárvai pénztár számára tíz forint befizetésével büntették.⁸⁶

A püspöknek mint az erdélyi református Házassági Főtörvényszék elnökének különleges, az ítélezéshez kapcsolódó jogköre volt az a lehetőség, hogy a másodfokú fórum az első fokon keletkezett iratanyagok átvizsgálása során valamilyen igazolásbeli hibát vagy hiányt fedeztek fel, elutasítás nélkül, hiánypótlásra lehetett felhívni a peres feleket és az első fokon eljáró egyházmegyei házassági törvényszéket. Ebben az esetben is meghozták az ítéletet, jogerőre azonban csak abban az esetben emelkedett, ha a hiányzó okiratokat megküldték a püspöknek.

Egy 1877-es ügyben hozott ítéletben a főtörvényszék úgy határozott, hogy helybenhagyja az alszék ítéletét, „érvénybe lép alperes keresztlevele és az esketési bizonyítvány főt püspök úrhoz beküldésével”.⁸⁷ Ez a gyakorlat fennmaradt a magyarországi felekezeti házassági bírászkodás végéig, például 1894-ben úgy határoztak egy házasság felbontására vonatkozó perrel kapcsolatban, hogy az érvénybe csak akkor lép, ha a felperes megküldi keresztlevelet a püspök részére,⁸⁸ másutt ugyan ezt a perjogi lehetőséget a felek rendes esketési bizonyítványának hiányába kapták meg.⁸⁹

A püspöki levéltár mindmáig őriz olyan leveleket és okiratokat, amik az ítéletet követő hiánypótlás gyakorlatáról tanúskodnak.⁹⁰ 1873. december 31-én írt Ágoston Mózes esperes levelet a püspök részére, amelyben úgy fogalmaz:

*„A közelebbi házassági Főtörvényszék, Kiskeréki Dobolyi Anna válóperében kimondott elvlasztó ítélet érvényességét, azzal függesztette fel, hogy ezen keresztlevelet méltóságodhoz felküldjem. Tisztelettel ide melkélve ime beterjesztem.”*⁹¹

Fontos a levélben megfigyelhető adalék, hogy – a többi ilyen jellegű hiánypótláshoz hasonlóan – ezt sem közvetlenül a felek vagy a jogi képviselőjük terjesztette be, hanem az esperes, vagy más esetben a jegyző, aljegyző, ezzel is erősítve az okirat eredetiségét és hitelt érdemlő voltát.

A püspöki hatáskör azonban bizonyos esetekben szélesebb volt. Egy a Nagysajói egyházmegyében 1874. március 31-én tartott törvényszéki ülés jegyzőkönyvi kivonatának felküldésével a felperes jogi képviselője a következőt kérvényezte:

„Goldschmidt Antonia válóitélete mult 1873dik év november 11-én tartott főtörvényszékiünk által 6 hónapi separatio változtatván kéri hogy ezen separatio ideje kiteltével Püspök atyafia bizassék meg a felülvizsgálával és ítélet kiadásával.”

Válaszul a Házassági Főtörvényszék azt a határozatot hozta, hogy

*„Goldschmidt Antonia válóügyében ha ő 6 hónap kiteltével külhatósági kényszerítésre sem kíván férjével együtt élni: alszék hozzon új ítéletet, és terjessze fel f. t. Püspök afiához, ki felhatalmaztatik az ítélet felül vizsgálatára, s végellátására”.*⁹²

1880-ban a felperes végítélet kimondását kérte a főtörvényszéktől, amely formai szempontból nem látta akadályát a jogerős bontás kimondásának, mivel azonban a korábban megítelt *separatio* még nem telt le, ezért végzés formájában egy „szűkebb körű törvényszéket” delegált a püspök elnökle mellett Szász Gerő, Baló Sándor, Kolosváry Sándor és a közjegyző személyében, amelyet díjtalan eljárás mellett arra hatalmaztak fel, hogy a jelzett határidő leteltével kimondja a végítéletet.⁹³

A peres felek által benyújtott kérelem visszautasítására több forma is létezett attól függően, hogy a házasság felbontásának elrendelésére, vagy eljárás hiba miatt a jogorvoslatnak nem volt helye.

Végzés formájában rendelték össze azokat a házasság felbontására nem találtak törvényes okot, például 1883-ban dr. Dezső Béla ügyében döntött így a bíróság, miután az erdélyi római katolikus szentszék hivatalból áttette a református – a felperes vallása szerinti – törvényszékre az ügyet.⁹⁴ Miklós Ilona felperes Balázs János alperes ellen indított perében az alperes azt kérelmezte, hogy az alszék által hozott ítéletet változtassák meg, és új bizonyítékok alapján újabb ítélet hozzanak. A főtörvényszék válasz formájában utasította el a kérelmet arra hivatkozva, hogy a törvény által „kijelölt menedékkal” határidőn belül nem élt.⁹⁵ Válasz formájában küldték vissza azokat a fellebbezett döntéseket is, amelyeknél a kulcsfontosságú okiratokat nem csatolták be.⁹⁶

VI. Összegzés

Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék felállításától kezdve az erdélyi kálvinista felekezet házassági jogának legfelsőbb szerve volt. Ítélező tevékenysége mellett fontos jogfejlesztő szerepet is betöltött. Ennek eredménye volt az 1882-ben megalkotott Utasítás is, amely a Bod Péter által megalkotott „házassági törvényrajzon” nyugodott.

Az ítélező fórum működésében fontos szerepet játszottak a világi bírák, akik nem csupán a jogvégezett egyháztagok voltak, hanem számos alkalommal az erdélyi református egyházkerület köztisztviselőiben álló tagjai közül kerültek ki.

NAGY, PÉTER

Die Tätigkeit des Eheobergerichts in der siebenbürgischen Reformierten Kirche (Zusammenfassung)

Das Eheobergericht war das wichtigste und höchste Forum der kalvinistischen Ehegerichtsbarkeit in Siebenbürgen. Es wurde in den Rahmen der Kirchenorganisationsreform 1872 aufgestellt. Neben der Gerichtsbarkeit hat der auch eine sehr bedeutende Rolle in der kalvinistischen

Eherechtsentwicklung. Die im Jahre 1882 ausgearbeitete Vorschrift war das größte Ergebnis dieser Aufgabe. In der Arbeit des Eheobergerichts hatten die weltlichen Richter beachtenswerte Rolle, obwohl die juristische Bildung keine Voraussetzung war.

Jegyzetek

- ¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV-KRE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- ² Mivel a források nem egységes formában írták a fórum nevét, ezért a tanulmányban a „Házassági Főtörvényszék” alakot használjuk.
- ³ LUKÁCS Olga: Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében. In PÁLFI József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen–Nagyvárad, 2015, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont – Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 257–259. p.
- ⁴ LUKÁCS 2015, 260. p.
- ⁵ *Tervjavaslat. Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház legfelsőbb testületének szervezéséről*. Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (EREL) Főkonzisztórium Levéltár (FL) A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71.
- ⁶ EREL FLA3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 1.
- ⁷ EREL FLA3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 2.
- ⁸ EREL FLA3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 3.
- ⁹ EREL FLA3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1869/71. III. B. 4.
- ¹⁰ KOLUMBÁN Zsuzsanna: Az erdélyi református egyházalkotmányi megújulás, különös tekintettel az 1868. évi, egyházmegyékre vonatkozó törvényre. In *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok V*. Csíkserda, 2006, Hargita Kiadóhivatal, 134. p.
- ¹¹ SZÁSZ Károly: Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezési kérdéseihez II. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871. 2. sz. 15. p.
- ¹² LUKÁCS 2015, 263. p.
- ¹³ SZÁSZ Károly: Az erd. reform. egyház-kerület új törvényéről. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1871. 21. sz. 172. p.
- ¹⁴ EREL FLA3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1871/32. VIII. B. 2.
- ¹⁵ EREL FLA3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek 1871/32. IX.
- ¹⁶ *Kizárólagos Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyve 1866–1885*. EREL Püspöki Levéltár (PL) A21 A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei, D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék (A21. D. KHF 1866–1885)
- ¹⁷ 1.–1882. H. F. Sz. *Utastítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben*. 9. §
- ¹⁸ *Az erdélyi evang. reformált Egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi Augustus hó 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. és 26-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve*. 8. pont documente.bcucluj.ro/web/bibdig/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/PDF/BCUCLUJ_FP_103922_1872.pdf (Egyhkr. közgy. 1872)
- ¹⁹ Egyhkr. közgy. 1872/25.
- ²⁰ Egyhkr. közgy. 1872/26.
- ²¹ Az egyházkerületi közgyűlés. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1872. 34. sz. 270. p.
- ²² Egyhkr. közgy. 1872/38.
- ²³ Az egyházkerületi közgyűlés. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1872. 35. sz. 275–276. p.
- ²⁴ Egyhkr. közgy. 1872/39.
- ²⁵ Egyhkr. közgy. 1872/49.
- ²⁶ Egyhkr. közgy. 1872/67. „Én N. N. mint az erdélyi helvéthitű egyházkerület (házassági főtörvényszékének vagy köz-főtörvényszékének) bírāja: esküszöm az Atya-, Fiu- és Szentlélek Istenre, hogy ezen hivatalomban híven eljárók; ítéleteimet minden kedvezés vagy részrehajlás nélkül lélekismeretesen s a törvények értelmében fogom kimondani: senki szavazatát, véleményét fel nem fedezem; a hozott ítéletet senkinek idő előtt el nem beszélem: s teljes igyekezettel azon leszek, hogy ezen törvényszéken minden ítéletek a törvény és igazság szerint hozassanak. Isten engem úgy segítse!” A választás menete: Egyhkr. közgy. 1872/68–70.
- ²⁷ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. kötet. Budapest, 1896, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 23–24. p.
- ²⁸ IFL. BERTÉNYI Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. Doktori disszertáció. Budapest, 2005, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 15. p.
- ²⁹ SZINNYEI VII. 1900, 1121–1122. p.
- ³⁰ SZINNYEI XIII. 1909, 237–240. p.
- ³¹ HALÁSZ Sándor (szerk.): *Országgyűlési almanach 1886. Képviselőház*. Budapest, 1886, Athenaeum, 183–184. p.; STURM Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*. Budapest, 1888, Nagel, 321–322. p.
- ³² Egyhkr. közgy. 1872/38.
- ³³ Az egyházkerületi közgyűlés. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1872. 35. sz. 275. p.
- ³⁴ SZINNYEI III. 1894, 1030–1034. p.
- ³⁵ SZINNYEI XII. 1908, 189–190. p.
- ³⁶ SZINNYEI I. 1891, 1022–1024. p.
- ³⁷ Újraválasztott tagok: Szabó Károly, Incze Mihály, Gyarmathi Miklós.
- ³⁸ SZINNYEI IV. 1896, 13. p.
- ³⁹ SZINNYEI XI. 1906, 1246–1247. p.; HALÁSZ 1886, 147–148. p.
- ⁴⁰ NAGY Péter: Erdélyi református egyházjog és a realiztikus történeti-jogi iskola. *Jogtörténeti Szemle*, 2017. 4. sz. 36–38. p.; NAGY Péter: A tudományos jogszabálygyűjtemények történetéhez – Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. In BALOGH Judit – KONCZ Ibo-lya Katalin – SZABÓ István – TÓTH J. Zoltán (szerk.): *65 Studia in honorem István Stipta*. Budapest, 2017, Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Kar, 296–304. p.; STIPTA István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, 2015, Pólay Elemér Alapítvány, 110–114. p.
- ⁴¹ Egyhkr. közgy. 1883/19., 26. Újraválasztott tagok: Szabó Károly, Gyárfás Domokos, Gyarmathi Miklós, Roth Pál, dr. Kolozsvári Sándor, br. Inczédi Zsigmond.
- ⁴² KENYERES Ágnes (szerk.) *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. kötet. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 304. p.
- ⁴³ SZINNYEI V. 1897, 487–488. p.
- ⁴⁴ Egyhkr. közgy. 1886/34. d)
- ⁴⁵ SZINNYEI VI. 1899, 47–49. p.
- ⁴⁶ Újra választott tagok: Gáspár János, Csató János, Gyárfás Domokos, Gyarmathi Miklós, Róth Pál, Kolozsvári Sándor, Jenei Victor, Szabó Károly, gr. Bethlen Géza
- ⁴⁷ Egyhkr. közgy. 1887/24.
- ⁴⁸ SZINNYEI I. 1891, 1063–1064. p.
- ⁴⁹ Egyhkr. közgy. 1890/40. c)
- ⁵⁰ HALÁSZ 1886, 151. p.; STURM 1888, 296. p.; STURM 1892, 309. p.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897, 339. p.; STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Budapest, 1901, 359–360. p.

- ⁵¹ Egyhkr. közgy. 1892/46.
- ⁵² Nagy Sámuel, Kerekes József, Gyarmathy Miklós, Simó Lajos, dr. Kolosvári Sándor, Dózsa Gábor, Csató János, gróf Bethlen Géza, Bihari Sándor.
- ⁵³ SZINNYEI XIV. 1914, 483–485. p.
- ⁵⁴ SZINNYEI III. 1894, 1145. p.
- ⁵⁵ Bod Péter említett munkája: BOD, Petrus: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis, seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et volentium usibus concinnavit*. Cibinii, 1757, Excudebat Samuel Sárdi.
- ⁵⁶ EREL A21. D. KHF 1866–1885. *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1872-dik évi augusztus 20. 21. 22. 23. 24. 26. 27-ik napjain főtiszteletű Püspök Nagy Péter aa elnöklete alatt tartott házassági törvényszékének Jegyzőkönyve*. 3. sz.
- ⁵⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 4. §
- ⁵⁸ *Házassági főtörvényszék 1882. június 4-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve*. EREL A21. D. KHF 1866–1885, 699–662. p.
- ⁵⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 79. §
- ⁶⁰ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 80. §
- ⁶¹ EÖTVÖS Károly Lajos – BEÖTHY Zsigmond: *Az egyházi közigazgatás kézikönyve I.* Budapest, 1889, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 286–289. p.
- ⁶² SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben*. Budapest, 1890, Franklin, 41, 65–76, 210–223. p.
- ⁶³ Törvényjavaslat a házassági jogról. *Képviselőházi irományok*, 1892. XV. kötet. 513. sz. 51, 56, 124, 153, 156, 162, 163, 256. p.
- ⁶⁴ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 10. §
- ⁶⁵ Egyhkr. közgy. 1887. április 28–30-án és május 1-én tartotta üléseit.
- ⁶⁶ Egyhkr. közgy. 1891. június 17.
- ⁶⁷ Az erdélyi református Házassági Főtörvényszék rendes üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1866. június 12., 14.; 1867. július 1., 2., 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11.; 1868. június 22., 23., 25., 26., 27., 28., 29., július 1., 2.; 1869. június 7., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 16.; 1870. június 27., 28., 29., 30.; július 1., 2., 3., 4., 5.; 1871. június 19., 20., 21., 22., 24., 25., 26., 27., 28.; 1872. augusztus 20., 21., 22., 23., 24., 26., 27.; 1873. november 3., 4., 5., 6., 7., 8., 11., 12.; 1874. április 15., 16., 20., 21.; 1875. május 25., 26., 27., 28., 29., 31.; június 1.; 1876. június 13., 14., 15., 18., 19.; 1877. május 28., 29.; június 3., 4., 5.; 1878. június 19., 22., 23., 24.; 1879. november 4., 6., 7.; 1880. május 24–27.; 1881. június 16., 17., 18.; 1882. június 2., 6., 7.; július 4.; 1883. május 19–22.; 1884. június 6–11.; 1885. június 1–3.; 1886. június 21.; 1887. május 1. 2.; 1888. október 2., 3., 4., 5.; 1889. október 10. 11., 12.; 1890. november 7., 8., 9.; 1891. szeptember 29., 30.; október 1., 2.; 1892. szept. 14.; 1893. november 7. 8. 9.
- ⁶⁸ EREL PL A21 A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei, D. Jegyzőkönyvek, Házassági főtörvényszék, D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve 1885–1895. 94. p. 1891. 243. sz.
- ⁶⁹ EREL A21 D9. 1885–1895. 1892. 99. p. 1. sz.
- ⁷⁰ 1894. április 2. 3.; 1894. november 3.; 1895. március 19.; 1895. június 23.
- ⁷¹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 10. §
- ⁷² Az erdélyi református házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek listája a jegyzőkönyvek alapján: 1874. november 11.; 1875. július 30.; 1876. augusztus 17.; 1878. október 8.; 1879. március 7.; 1879. május 6.; 1879. szeptember 29.; 1879. december 20.; 1880. július 9.; 1880. november 30.; 1880. december 28.; 1881. január 18.; 1881. augusztus 29.; 1881. október 30.; 1882. augusztus 30.; 1882. október 2.; 1882. november 23.; 1883. február 15.; 1883. augusztus 19.; 1883. október 11.; 1883. november 16.; 1883. december 28.; 1884. április 4.; 1884. július 23.; 1885. szeptember 22.; 1885. szeptember 23–24.; 1886. április 15.; 1886. május 17.; 1886. február 2.; 1886. augusztus 18.; 1886. november 18.; 1887. augusztus 29.; 1887. október 31.; 1887. november 1.; 1888. február 7.; 1888. március 13.; 1888. március 24.; 1888. november 16.; 1889. február 19.; 1889. április 25.; 1889. június 21.; 1890. február 27.; 1890. március 15.; 1890. július 1.; 1891. március 7.; 1891. május 12.; 1891. június 17.; 1892. május 6.; 1892. július 17.; 1892. december 28.; 1893. január 31.; 1893. április 26.; 1893. május 30.; 1893. július 7.; 1895. január 4.; 1895. július 15.; 1895. augusztus 29.
- ⁷³ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 483. p. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 1–2. p.
- ⁷⁴ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 485–486. p. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 2–5. p. 3–4. sz.
- ⁷⁵ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 12. §
- ⁷⁶ EREL A21 D. Házassági főtörvényszék, 1877. 435. p.
- ⁷⁷ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 13. §
- ⁷⁸ EREL A21 D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi házassági főtörvényszék rendkívüli üléseinek jegyzőkönyve. 1879. mart. 7. maj. 6. sept. 29. dec. 20. 1879. május 6. 9.
- ⁷⁹ 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás 11. §
- ⁸⁰ EREL A21 D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 14. sz.
- ⁸¹ EREL A21 D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 1. sz.
- ⁸² EREL A21 D. Az erdélyi evang. reform. egyházkerület Házassági Törvényszékének Kolozsvárott, 1883. május 19–22-én tartott rendes üléseiről vezetett Jegyzőkönyv, Gyulafehérvári egyházmegyéből, 2.
- ⁸³ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 448. p. 101. sz.
- ⁸⁴ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 453. p. 166. sz.
- ⁸⁵ EREL A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 2. sz.
- ⁸⁶ EREL A21 D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve 1879. november 4–7. 13. sz.
- ⁸⁷ EREL A21 D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület 1877 Május 28-án kedden Kolozsvárt főtiszteletű püspök: Nagy Péter elnöklete alatt tartott házassági főtörvényszék jegyzőkönyve, 32.
- ⁸⁸ EREL A21 D9. 1885–1895. 1894. november 6. 170.
- ⁸⁹ EREL A21 D9. 1885–1895. 1894. november 6. 171.
- ⁹⁰ EREL PL A21 A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei 5-1874; 1269-1874.
- ⁹¹ EREL PL A21 A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei 5-1874.
- ⁹² EREL A21. D. KHF 1866–1885. 334. p. 124. sz.
- ⁹³ EREL A21. D. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület rendkívüli házassági főtörvényszékeinek jegyzőkönyve. 1880. november 30. 2.
- ⁹⁴ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 717. p. Házassági Rendes Törvényszék 1883. 149. sz.
- ⁹⁵ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 449. p.; 1877 Házassági főtörvényszék jegyzőkönyve 114. sz.
- ⁹⁶ EREL A21. D. KHF 1866–1885. 522. p.; Az erdélyi ev. ref. egyházkerületi Házassági főtörvényszék rendes üléseinek jegyzőkönyve. 1879. november 4–7. 187, 189. sz.

